

Apáczai logikájának időszerűsége

Az elmaradt viszonyok között élő társadalmak fő sajátossága szellemi síkon az, hogy az uralkodó osztály zömének gondolkodásmódját nem a fejlődés logikája határozza meg. Ez csak a gyenge polgárság igénye volt, ellenállásba ütközött azonban az oktatás gyakorlatában, amely az uralkodó osztály érdekeit tükrözte. Érthető, Apáczai arra a konzekvenciára jutott, hogy az ilyen társadalomban a gondolkodás átformálása, az új módon való gondolkodás jogának elismertetése a fő feladat. Ezért válik a gondolkodás tudománya, a logika Apáczai fő problémájává. Nem véletlen tehát, hogy Apáczai az első, aki a logika tudományát műveli magyar nyelven; ez a jelenség is szoros összefüggésben van az elmaradt hazai viszonyokkal. S ez igen lényeges, ha Apáczaiiban az eredeti gondolkodót keressük, hisz programja nem részleteiben, hanem a maga egészében eredeti, azaz a hazai szükségletekre szabott.

Épp a logikáról kialakított nézetein mérhető le, hogy Apáczai nem válogatás nélkül vett át nézeteket forrásaiból, hanem mérlegelte azokat, és ebben a hazai szükségletek irányították. Már az *Enciklopédia* előszavában tükröződik legmélyebb hollandiai élménye: az emberek itt másként gondolkoznak, mint hazájában. Az otthoni viszonyokra gondolhatott, amikor Senecától idézi a következőket: „Sok idejüket elrabolták az elméskedő szójátékok és az álokoskodások, amelyek haszontalan irányban élesítik az elmét.” Seneca itt az ókori szofisták tevékenységét ítéli el, akik fő feladatuknak olyan szónoklásforma elsajátítását tekintették, amellyel bármely tételt meg lehet védeni. E szavak Apáczaiinak eszébe juttatták a hazai nevelési viszonyokat: ott is túltengett a retorika, a szabályok bemagoltatása s a gyakorlat számára haszontalan ismeretek közvetítése.

Szükségszerűen került Apáczai figyelmének középpontjába a gondolkodás tudománya, a logika. A legátfogóbb Apáczai-monográfia szerzője, Bán Imre mutat rá, hogy a *Magyar Logikácska* szövege nem az *Enciklopédiának* a dialektikát és logikát tárgyaló részei (II. és III.) után készült, hanem valószínűleg a *Logikácska* volt az első kísérlet Ramus művének kivonatolására, s Apáczai csak később fordult Amesiushoz szorosan a francia bölcselelő nyomán haladó, de vele mégsem teljesen azonos szövegéhez.¹ Jelentősnek tartjuk, hogy Apáczai a *Magyar Logikácska* kidolgozásakor Ramusra támaszkodott. Ramus azt hirdette, hogy az ismeret egyetlen igaz forrása nem az isteni kinyilatkoztatás, hanem az ember „természetes bölcsessége”; támadta a skolasztikusok által eltorzított arisztotelészi logikát, s kísérletet tett a formalizmustól mentes logika kidolgozására.² Descartes — mint ismeretes — negatív álláspontot képviselt a logikával szemben. A formális logikáról, vagyis Arisztotelész logikájának korabeli skolasztikus feldolgozásáról azt mondja: a helyes és a helytelen annyira össze van benne zavarva, hogy nem tudja a logikát a filozófia és a tudomány számára hasznosnak tartani.³ Nyilván igaza volt Descartes-nak, amikor ezzel a meghamisított logikával szemben honfitársai „természetes” eszére támaszkodott.

Íme, Apáczai, aki a filozófia általános kérdéseiben Descartes tanítványa, itt eltér mesterétől. Természetes, hogy ebben már az önálló Apáczai mutatkozik meg: gondolkodását a hazai szükségletek irányítják. Descartes alaptétele volt, hogy nincs semmi a világon, ami igazságosabban volna elosztva, mint a józan ész. Ez azonban nem elég: jól is kell alkalmazni, helyesen kell használni.⁴ A holland társada-

lom jóléte azt sugallta, hogy értelmüket az emberek itt helyesen használták, s ez hozta magával a tudomány fejlettségét és a jólétet is. Óriási felismerése volt ez Apáczainak: úgy vélte, hogy megtalálta azt a *magyarázó elvet*, amely az élet *minden lényeges kérdésére választ ad*. Ezért válik valósággal létkérdéssé számára az erdélyi közoktatás átszervezése olyanná, amely megtanítja az ifjúságot új módon gondolkodni.

S itt újból rá kell mutatnunk, hogy az értelem szerepének ilyen méretű megnövekedése is a hazai viszonyok következménye, tehát Apáczai gondolatrendszerének sajátos kiindulópontja, mely ebben a formában sem Baconnál, sem Descartesnál nem lehet fel. Descartes az általa megalkotott gyakorlati filozófia segítségével azt a célt követte, hogy „olyan alaposan ismerjük meg a tűz, víz, levegő, csillagok, égboltozat s a többi bennünket körülvevő testek erejét és működését, mint mestereink különböző mesterségeit, s hogy ezeket az erőket felhasználva mindarra, amire alkalmasak, mintegy *uraivá és birtokosaivá válhatnánk a természetnek*. Ez nemcsak azért kívánatos, mert ekképpen végtelenül sok találmányt fedeznénk fel, amelyek segítségével minden fáradtság nélkül élvezhetnők a föld gyümölcsseit s minden kényelmét, hanem főleg egészségünk megőrzéséért, amely legfőbb kincsünk.”⁵ Az angol Bacon is hasonló véleményen van, amikor kijelenti: „egyedül a mesterségek és tudományok adhatnak hatalmat az ember kezébe a valóság fölött. A természetnek ugyanis csak az parancsolhat, aki engedelmeskedik neki. [...] Isteni adomány folytán az ember jogot kapott *a természet fölött*, vegye hát ezt a jogot birtokába, és éljen is vele; a józan ész és a vallás majd arra is megtanítja, hogyan használja föl.”⁶

A sajátos erdélyi s általában a kelet-európai viszonyok magyarazzák, hogy a fejlettebb társadalmak talaján kibontakozó ideológiai jelenségek itt más szerepet töltek be: különböző lett a „mások által felfedezettek használata”. A humanizmus és a barokk kelet-európai recepciója bizonyítja, hogy itt mindkét szellemiség új tartalmi elemekkel gazdagodott: az idegen hódítók elleni széles társadalmi (a hasonló sorban sínylődő népekre is kiterjedő) összefogás gondolatát is magában foglalta. Hasonló tartalmi gazdagodás tükröződik Apáczai tudományszemléletében is: az új tudományok szerepe nemcsak a természet törvényeinek megismerése és az ember szolgálatába állítása, hanem az elmaradottság *minden formájának leküzdése is*. Ezek a gondolatok nincsenek meg sem Baconnál, sem Descartesnál. Descartes határozottan kijelenti, hogy mindig inkább saját magát, mint a sorsot igyekezett legyőzni, s inkább kívánságait, mint a világ rendjét igyekezett megváltoztatni.⁷ Ezért aztán nem helyesli „azoknak a zavaros és nyugtalan lelkű embereknek az eljárását, akiket sem *születésük*, sem *vagyonuk* nem tesz hivatottakká a közügyek intézésére, s akik mégis mindig valami *újításon törnek a fejüket*”.⁸ Az elméleti forradalmiságot Baconnál is politikai konzervativizmus kíséri. Kijelenti, hogy a társadalomban felmerülő „nehézségek forrása nem a valóság, mert arra nincs befolyásunk, hanem az emberi értelem és az értelem felhasználásának módja.”⁹

Apáczaitól teljesen idegen ez a politikai konzervativizmus és passzivitás. Ezt a magatartásformát nem vette át, nem követhette, mert a hazai viszonyok között nem volt mit kezdenie vele. Az általános elmaradottság itt politikai aktivitást követelt, s ehhez bátorítást kapott a puritánus forrásokból is. Csak bátorítást, mert a társadalmi viszonyok megváltoztatását ő sem az angol forradalmak módján képzelte el, hiszen erre Erdélyben akkor nem is volt lehetőség. Az értelem helyes használatának módját akarta biztosítani, hogy majd ezen az úton, tehát lassú fejlődéssel jussunk el a viszonyok megváltoztatásához. Ennek az útnak a kiverekezésében mutatkozott meg elszántsága és megalkuvást nem ismerő következetessége. Az oktatás átalakítása, az új tudományok meggyökereztetése, az új gondolkodás-

mód kialakítása *sorskérdéssé vált számára*, hiszen hazája számára — hite szerint — ez volt a „barbár“ viszonyokból való kiemelkedés egyetlen útja. Elvileg forradalmi felfogás volt ez a hazai viszonyok között: a fejlődés lehetősége az ember birtokában van, sorsát maga irányíthatja azzal, hogy lehetővé teszi az értelem helyes használatát.

Erthető tehát, hogy Apáczai érdeklődése már Hollandiában a gondolkodás tudománya, a logika felé fordult, bár mestere, Descartes nem tanúsított különösebb figyelmet iránta. Nagy fontossága van annak, hogy ebben a vonatkozásban Ramus nézetei hatottak rá. Ramus megkülönbözteti a *természetes* dialektikát és a *mesterséges* dialektikát, a dialektika művészetét. A feladat az, hogy a mesterséges dialektika visszaadja, visszatükrözze, lemásolja a természetes dialektikát. Ezt a tételt így fogalmazta meg Ramus: „Ars dialectica est imago naturalis dialecticae“ (a dialektika művésze a természetes dialektika képe). Korszerűen kifejezve azt mondhatnánk: Ramus tanítása szerint a szubjektív dialektika, vagyis a gondolkodás tudománya, az objektív dialektika visszatükrözése. Ezzel Ramus a materialista dialektika előfutárává vált.¹⁰ Nem kell különösebben bizonyítani, hogy Apáczainak messzemenő célja volt a *Magyar Logikácska* megírásával: elindítani a gondolkodás felszabadításának folyamatát a teológiai dogmák és a skolasztikus gondolkodás béklyóiból. S kalauzul valóban jó mestert választott. Megértette és elfogadta a ramusi logika materialista lényegét: fogalmaink nem az emberi tudat „szabad“ alkotásai, hanem bennük a valóság tükröződik, s a feladat az, hogy hűségesen tükrözzék. Ez pedig csak akkor válik lehetővé, ha megismerjük. Ám a valóságot nem a kinyilatkoztatás, hanem csak az ember „természetes bölcsessége és értelme“ alapján lehet megismerni. Ezért nyomul előtérbe a ramusi logikában — már majdnem egy századdal Descartes előtt — a skolasztikus filozófia heves bírálata, mely a fogalmakat elszakította a valóságtól, mint önálló szellemi konstrukciókkal dolgozott velük, ami helytelen irányban élesztette az elmét. S ami a fő: nem vezetett a valóság megismeréséhez, hanem csak fecsegéshez, álokoskodásokhoz, az élet arcának meghamisításához, „ködképekhez“, ahogy Bacon megfogalmazta. Ugyancsak ő fogalmazta meg a leghatározottabban a „tisztára mosott értelem“ hivatását is: „mi a világ valódi képét akarjuk elültetni az emberi értelembe, úgy, amint van és nem ahogy ki-ki a saját feje szerint elképzei. Ez pedig, ha a világot bonckés alá nem vesszük, mint az anatómusok, lehetetlen.“¹¹ Igazi tudásra csak akkor tehetünk szert, ha ezen az úton haladva feltárjuk valamely jelenség valószínű okát. Apáczai ezt így fejezi ki a *Magyar Logikácskában*: „Az ok (causa), melytől vagyunk valamely dolog. Minek okáért ez kútfeje minden tudománynak: úgy hogy többet nem tudsz jól, hanem csak aminek okát tudod adni.“¹² A Bacon megfogalmazta gondolat: „az igazi tudás az okok ismerete“, íme elhangzott Erdélyben is! Az *Enciklopédia* bevezetője tükrözi, hogy Apáczai döntő élménye Hollandiában az a felismerés volt, hogy otthon az élet teljesen hamis képét ültetik el az ifjúság tudatába. Csak így érthetők ugyanis a Senecától vett következő idézetek: „Lám, az egész élet csak hazudik nekem; az életet leplezd le hát, az életet kényszerítsd vissza az igazsághoz, ha éleselméjű vagy!“¹³ Apáczai „aranyzavaknak“ nevezi a Seneca szájából elhangzottakat, s hozzáteszi: „ha nem is tudtam nekik ténylegesen eleget tenni, mindenesetre követésükre törekedtem.“¹⁴

Az *Enciklopédia*, de az egész Apáczai-mű célzatát is úgy érthetjük meg, ha ebből a Seneca-idézetből indulunk ki: az *életet* kényszerítsd vissza az igazsághoz! Az *Enciklopédia* jelentősége ugyanis nemcsak az, hogy magyar nyelven közvetít eladdig ezen a nyelven meg nem fogalmazott gondolatokat, tudományos eredményeket. Alapvetően *filozófiai* fogantatású mű, új *filozófiai koncepció* kidolgozása, leplező szándékú szembeállítás a régi, elavult, skolasztikus filozófiával, amely Erdélyben még hatalom volt. Erre utal a gyulafehérvári beköszöntő egyik passzusa

is, ahol Ramusról szólva az erdélyi tudós így nyilatkozik meg rendkívül szubjektív hangon: „a mi Enciklopédiánkban azon fáradoztunk, hogy ha Ramus föltámadna halottaiból, ezt a művet a többi ilyen munkánál inkább magáénak fogadhatta el, s köszönetet mondhatson nekünk nemcsak azért, mert vágyát megvalósítottuk, hanem azért is, hogy ő, aki nem tudott magyarul, általunk végre magyar nyelven szól a magyaroknak filozófiai kérdésekről.”¹⁵

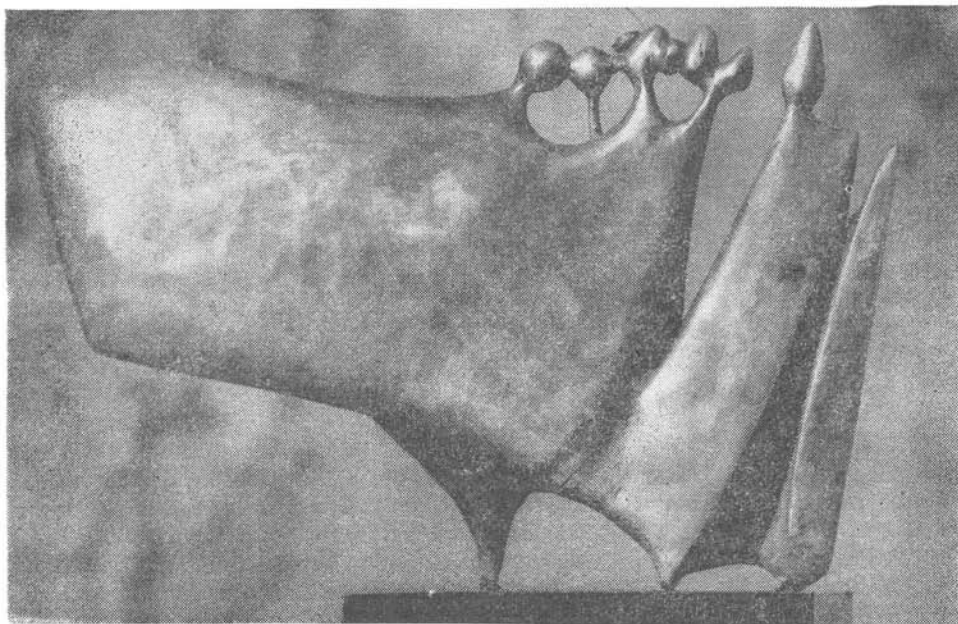
Nem az Apáczai-kutatás részeredményeinek megismétlése tehát célunk, hanem annak vizsgálata, hogy az Apáczai-mű egésze mit mond, milyen filozófiai koncepció bontakozik ki az életmű egészéből. Mert az egész több, mint a részletek, s ha megrekedünk a részleteknél, nem juthatunk el a mű egészének üzenetéhez. Így éppen az sikkad el, ami lényeges: a mások felfedezte *igazság hazai alkalmazása*, vagyis az író eredetisége. A régebbi Apáczai-kutatás inkább a részleteknél állapodott meg: mi újat hozott az erdélyi tudós a pedagógiában, a tudományban, milyen forrásokra támaszkodott, s ezekkel milyen a viszonya? Elérte-e forrása elméleti magaslátát, vagy lemaradt? Milyen a puritánus és karteziánus elemek viszonya gondolkodásrendszerében? Melyik erőteljesebb? Milyen gondolkodásrendszerének mozgásiránya? Mindezeknek a kérdéseknek a megválaszolása természetesen igen fontos, de nem elégséges. Ez csak eszköz Apáczai minél tökéletesebb megismerésére, de nem cél. Ennél tovább kell lépni: el kell felejtetni a forrásokat, s mindent Apáczai gondolataként kell szemlélni, hisz azért vette át őket, mert egyetértett velük. Önálló, egyedi, eredeti gondolatrendszerre bukkanunk így, és csakis így, amelyben mindennek megvan a helye, minden összefügg és egymást feltételezi. Nem azt keressük tehát, hogy valamelyik Apáczai-gondolat beillik-e Descartes gondolatrendszerébe, hanem hogy a kölcsönvett gondolatnak, tételnek mi a szerepe a sajátos Apáczai-gondolatsorban, s hogy e rendszer egyes részei hogyan szerveződnek egésszé, összefüggő rendszerré. Ha ugyanis így járunk el, nem Descartes-tal, hanem a hazai valósággal mérjük Apáczait, a mesterétől való eltéréseknek nem lesz akkora jelentőségük. Így például ismeretes, hogy Apáczai gyengébb matematikus volt, mint Descartes, s az *Enciklopédia* ilyen ismereteket közvetítő részei nem állnak az akkori fejlett matematika szintjén. Ám ez nem negatív elem Apáczai gondolatrendszerében, hanem a hazai viszonyokból eredő jellegzetesség: itt nem a matematika tudományának *művelése*, hanem a legegyszerűbb számtani ismeretek *elsajátítása* volt a soron levő feladat. Ezért azután Apáczai olyan matematikai ismereteket közvetít az *Enciklopédiában*, amelyekre a mindennapi életben, az iparban, a kereskedelemben szükség volt. Bethlen Miklós megjegyzi, hogy mennyire hasznára voltak kereskedelmi tevékenységében az Apáczaitól elsajátított számtani ismeretek. Apáczai gondolatrendszerében tehát azért nem kapnak helyet a magasabb matematikai ismeretek, mert itthon nem volt mit kezdenie velük. Ennek a jelenségnek a magyarázatát nemcsak a szubjektív képességek méreteiben, hanem az objektív viszonyokban is keresni kell. Apáczai gondolatrendszerének összefüggésében tehát éppen ez a sajátosság megindokolt, s nem az, ami a Descartes-ében szükségszerű, ahol az objektív viszonyok a tudomány fejlesztését írták elő. Az élet egésze, azaz a lét a maga teljességében ragadja-e meg Apáczai figyelmét, vagy megtorpan részletkérdéseknél, részletmegoldásoknál? Megkísérli-e a valóság teljes magyarázatát, azaz megpróbálja-e az összes jelenségeket visszavezetni egyetlen törvényre, amely magyarázatot ad a lét valamennyi lényeges kérdésére? Mert az élet teljes magyarázata minden filozófiai rendszer végső célja. A filozófus szemében az összes jelenségek egyetlen törvény sokrétű megnyilvánulási formái. Fő kérdésünk tehát: miben találta meg Apáczai a fő törvényt, amelyből levezette, amellyel magyarázta a lét valamennyi lényeges jelenségét a hazai viszonyok között? Azt igyekszünk kimutatni, hogy Apáczai nem csupán tudós és pedagógus, akinek tervei voltak az erdélyi nevelésügy egyes rész-

letkérdéseinek megoldására, hanem filozófus is abban az értelemben, hogy megvolt benne a belső igény a valóság teljes magyarázatára.

A fenti kérdésre csak úgy válaszolhatunk, ha a műből indulunk ki, amelyet nem statikusan, hanem mozgásában vizsgálunk, állandóan figyelemmel kísérve a társadalmi-történelmi viszonyokkal való összefüggését. A mű e viszonyok gyűjtőpontjában álló jelenség, amely viszonylagosan zárt összefüggésrendszert alkot, s lényeges jegyeit a hazai körülmények magyarázzák; ám ugyanakkor egy tágabb (európai) összefüggésrendszerbe is beágyazódik, s csak e kettős kötődés figyelembevételével tehetünk kísérletet a kérdés megválaszolására.

JEGYZETEK

1. Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Budapest, 1958. 423.
2. *A filozófia története I*. Budapest, 1958. 262.
3. Fogarasi Béla: *Filozófiai előadások és tanulmányok*. Budapest, 1952. 139—140.
4. *Descartes*. Bukarest, 1953. 59—60.
5. I.m. 99.
6. Bacon: *Novum organum I*. Budapest, 1954. 89—90.
7. *Descartes*: I.m. 75.
8. Vö. Rozsnyai Ervin: *Filozófiai arcképek. Descartes, Vico, Kierkegaard*. Budapest, é.n. 88.
9. Bacon: I.m. 68—69.
10. Fogarasi Béla: I.m. 139—140.
11. Bacon: I.m. 85.
12. Idézi Bán Imre: I.m. 424.
13. *Magyar Enciklopédia I*. Kritikai kiadás. Budapest, 1959. 30—32.
14. I.m. 32.
15. *Apáczai válogatott munkái*. Bukarest, 1965. 38.



Balogh Péter szobra